

УДК 94:321.74+341.485(477)

*Олеся СТАСЮК**

Феномен «уповноваженого» в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Метою стала спроба проаналізувати феномен «уповноваженого» під проведення хлібозаготівельного плану, який призвів до вилучення майже всього збіжжя в українських селян і став одним із чинників Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Методологія і методи. Відтворюючи діяльність Уповноважених упродовж 1932–1933 рр., авторка використала антропологічний підхід. При дослідженні були використані такі методи: проблемно-хронологічний, аналізу соціально-економічних явищ, психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. Упродовж 1932 р. був вироблений алгоритм різкого збільшення кількості уповноважених для виконання хлібозаготівельного

* *Стасюк Олеся Олександрівна* – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду; Olesia.stasiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-982X>.

плану. У порівнянні із минулими роками, окрім партійно-радянських працівників, на хлібозаготівлі направлялися політично лояльні комсомольці, студенти, робітники із великих підприємств зросійщених міст. Вони представляли собою покоління, яке вже було відірване від сільської традиції. Чимало уповноважених прибувало із території Росії.

У другій половині 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

Розпропаговані уповноважені вбачали в українських селянах ворогів, які намагалися зупинити індустріальний розвиток через свою прихильність до «дрібнобуржуазного приватновласницького життя». Готові до насильства, для вилучення збіжжя вони активно застосували побиття, катування, арешти, наругу над особистістю, сексуальне насильство, штрафи тощо. Покарання за насильство були рідкісним явищем, і його уповноважені боялися менше, ніж звинувачень в «опортунізмі». Останнє призводило до позбавлення партійного квитка і доступу до певного рівня матеріальних благ.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, уповноважений, хлібозаготівлі.

Упродовж останнього десятиріччя дослідження Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. почало набувати нових аспектів. Цьому сприяло не лише поява документальних джерел із відомих архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України чи опрацювання нових фондів й уведення у науковий обіг нових документів із центральних чи обласних державних архівів.

У першу чергу, почалося осмислення вже відомих документів під новим кутом зору. Це зумовило появу актуальних наукових аспектів історії Голодомору-геноциду. Серед іншого постала наукова проблема «виконавців» цього злочину. Деякі дослідники вже почали означувати цю проблему через постать «сільського активіста». На їхню думку, це була основна дійова особа у реалізації злочинної політики комуністичного режиму стосовно українського села. Зокрема С. Дровозюк намагався

«[...] на основі аналізу літератури виявити основні підходи до реконструкції соціально-психологічного портрета сільського “активіста”, оцінити його образ, створений істориками, і виз-

начити можливі напрями конкретно-історичного дослідження “активіста” як людини тоталітарної доби»¹.

Дослідник також акцентував увагу на поведінці сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору-геноциду українського народу. Вчений зазначив різні типи примусу, самосудів, зневажання людської гідності, певну театральність знущань над селянами, прояви аморальності щодо селянської їжі тощо². Водночас вчений вважав за необхідне здійснити поділ активістів за майновими, віковими та світоглядними групами і «здійснити психоаналіз цих індивідів у контексті традиційної селянської моралі і тих змін у культурно-духовному середовищі села, що відбулися упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.»³.

О. Лисенко теж проаналізувала типологію поведінки сільських активістів як «виконавців волі партії» наприкінці 1920-х – 1930-х рр. на прикладі Чернігівщини. Вона визначила джерела поповнення цієї категорії сільських мешканців – комсомольці, селяни, які не змогли реалізувати себе як власники землі (більшовики назвали їх «бідняки»), наймити, сільська інтелігенція (учителі, працівники культури), колишні червоноармійці та партизани та ін. До категорії сільських активістів-«виконавців» авторка залучила і «двацятитисячників» – ідеологічно благонадійних робітників із підприємств, які мали організаційно підкріпити сільську і колгоспну адміністрацію. Частина із них стала районними уповноваженими по проведенню колективізації, хлібозаготівлі тощо. Переважна більшість із них були комуністами та комсомольцями⁴. О. Лисенко визначили декіль-

¹ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 362.

² Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – Вип. 34. – К., 2007. – С. 67–79.

³ Там само.– С. 78–79.

⁴ Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ– НКВД– КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 259–263.

ка типів поведінки сільських активістів під час колективізації та хлібозаготівлі: залякування (психологічний тиск), катування, майнові зловживання і розкрадання селянського майна, ошуканство, маніпуляції, зневажання людського життя та ін.

Ці та інші автори, досліджуючи феномен виникнення «виконавців» Голодомору-геноциду, не акцентували увагу на появі на сільському – районному – обласному рівні виконавців із компетенцією «уповноважений». На сільському і районному рівні це були або місцеві активісти, або надіслані із області партійні працівники, робітники підприємств із великих міст тощо. На обласному рівні – це головним чином посланці ЦК КП(б)У – члени політбюро або відповідальні працівники ЦК чи державного апарату на рівні профільних наркомів чи заступників наркомів, керівників головних управлінь тощо.

Але головними діючими особами у реалізації хлібозаготівельного плану стали районні уповноважені. Саме вони відповідали за вилучення у селянських господарствах збіжжя та виконання інших політико-господарських кампаній. Попри їхнє різне соціальне походження, життєвий шлях, досвід партійно-радянської роботи, всіх їх об'єднували надзвичайні повноваження, що надавалися партійними органами

Тому метою статті стала спроба проаналізувати діяльність районних уповноважених російського комуністичного режиму, їхні повноваження та діяльність в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Примусова суцільна колективізація та розкуркулювання, ініційоване вищим політичним керівництвом СРСР, упродовж 1930–1932 рр. різко зменшило економічну спроможність селянських господарств. Депортація селян-власників та їхніх родин до Сибіру та Північ Росії позбавило українське село не лише робочих рук – виробників товарних партій збіжжя. Втрачалася традиція і досвід сільськогосподарського виробництва.

Натомість російські більшовики пропонували пролетарській спосіб виробництва сільськогосподарської продукції. Селянин, позбавлений засобів виробництва, працював у колгоспі/радгоспі, отримував за свою роботу лише визначену державою заробітну плату. Однак цієї платні не вистачало для задоволен-

ня навіть мінімальних потреб селянської родини. Так, вартість трудодня у колгоспах Джулинського району у 1931 р. складала від 0,27 до максимуму 1,4 (лише в одному колгоспі с. Красносілка). У переважній більшості колгоспів вартість трудодня не перевищувала 0,4–0,7⁵. Секретар комсомольського осередку с. Полонисте Бабанського району Пастушенко у листі до Й. Сталіна у лютому 1932 р. скаржився:

«[...] Трудодень обійшовся 37 коп., [а] пара чобіт – 36 крб., пара черевиків – 22–26 крб., костюм – 80 крб., який був 25 [крб.] прошлий рік. Ви розумієте, що і пачка папірос 35 коп. розкурочних. Отак, т. Сталін, сто днів на одну пару чобіт [...]»⁶.

Позбавлений зацікавленості у результатах власної праці, не маючи можливості впливати на перебіг виробничого процесу, український селянин перестав працювати у колгоспі чи радгоспі. Як наслідок, через відсутність насіння (вилучене для виконання хлібозаготівлі), порушення термінів посівної кампанії, низьку якість посіву, незасіяні площі урожай 1932 р. вже був під загрозою.

Але вище політичне керівництво СРСР, очолюване Й. Сталіним, було впевнене, що селяни УСРР мають значні запаси збіжжя. Його лише потрібно було знайти і конфіскувати. Саме для цієї мети був активований феномен «уповноваженого». Сама ідея надсилання уповноваженого була не новою у структурі функціонування партійно-радянського апарату. Її використовували для всіх політико-господарських кампаній упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Але хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. мала свою специфіку, що полягала у відпрацюванні алгоритму спрямування значної кількості «уповноважених» на рівень район – колгосп не лише обласних і районних партійно-радянських працівників. Направлялися студенти (комсомольці, члени і кандидати у члени КП(б)У), робітники промислових підприємств, партійно-ра-

⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 4, спр. 118, арк. 10а-12.

⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: зб. мат. і док. / упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 414–416.

дьянські працівники зросійщених промислових міст республіки. Також із радянської Росії ЦК ВКП(б) направляло для координації не лише відповідальних партійних працівників на рівні секретарів «губкомів–окружкомів», а й рядових представників партійно-радянського апарату для організації хлібозаготівлі в українському селі⁷. Ці категорії не були пов'язані із селом, оскільки були вже наступним поколінням міських мешканців. Для них були чужі традиції українського сільського повсякдення і сільськогосподарського виробництва.

Водночас такі уповноважені не мали патрон-клієнтських стосунків із керівниками обласного і районного партійно-радянського апарату. Це надавало можливості не брати до уваги рекомендації місцевих керівників щодо особливостей виконання плану хлібозаготівлі. Варто також зазначити, що факт відрядження через організаційно-розподільчий відділ ЦК ВКП(б) теж впливав на статус районного уповноваженого.

Відпрацювання масштабного розгортання інституту районних уповноважених почалося на початку 1932 р., оскільки республіка не виконала план хлібозаготівлі із врожаю 1931 р. Згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У від 29 грудня 1931 р., для виконання плану республіку розділили на шість груп районів. Відповідальними були призначенні: по Харківській групі районів – Терехов разом із Ковалем, Мусульбасом, Голодом, Кузьменком, Михайликом; по Київській – Порайко разом із Поляковим, Маркітаном, Коником, Гулим; по Вінницькій – Любченко разом із Заривайком, Степанським, Куликом, Канторовичем; по Запорізькій – Затонський разом із Петровським, Коцюбинським; по Полтавській – Демченко і Голуб разом із Огієм і Ряппо; по Одеській – Майоров разом із Вайновим, Марченком, Прохоренком.

Також було затверджено список 300 працівників, підготовлений секретаріатом ЦК КП(б)У, які були мобілізовані на допомогу тим, хто вже знаходився у районах республіки. Вони по-

⁷ Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 229.

винні були працювати безпосередньо у колгоспах. Всі уповноважені, які перебували вже в районах, підпорядковувалися зазначеним керівникам груп районів, які на власний розсуд могли їх переміщати у залежності від потреби виконання хлібозаготівельного плану. Також керівники груп разом із бюро партійних комітетів могли мобілізувати за потреби додаткові контингенти уповноважених. Призначені уповноважені повинні були виїхати не пізніше 29 грудня 1931 р.

Водночас секретаріату ЦК доручалося відкликати тих працівників, які не справилися із виконанням плану хлібозаготівлі із формулюванням «не виправдав довір'я партії»⁸. Дане формулювання у подальшому означало як мінімум пониження по кар'єрній драбині.

Отже, зазначена постанова продемонструвала початковий етап розширення інституту уповноважених. Механізм передбачав направлення уповноважених із партійно-радянських органів різного (від республіканського до районного) рівня, які підпорядковувалися відповідальному партійному керівнику – уповноваженому політбюро ЦК КП(б)У на певній (реальній або умовній) адміністративно-територіальній одиниці.

Відрядження партійних працівників на хлібозаготівлі чи вилучення насіння тривало упродовж весни 1932 р. Зростала лише їхня кількість і тривалість відрядження. Зокрема, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. зазначалося, що

«[...] Для серйозного ознайомлення з життям і господарством колгоспів на місці і для надання їм допомоги щодо застосування досвіду найкращих колгоспів ЦК зобов'язує обласні і районні партійні та радянські організації постійно відсилати керівних працівників на довші строки (не менше 10–15 днів) у певні колгоспи»⁹.

Дана практика продовжилася під час хлібозаготівлі із врожаю 1932 р. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 26 липня 1932 р. було доручено упродовж двох днів скласти список із 75–

⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 2, арк. 17–20.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 155–160 зв.

100 відповідальних працівників для відрядження на допомогу обкомам партії для організації хлібозаготівлі¹⁰.

Але результати були невтішні. Заступник голови Держплану УСРР Ю. Коцюбинський 21 грудня 1932 р. писав секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському про результати своєї роботи уповноваженим в Одеські області:

«Ймовірно, тебе можна привітати із закінченням хлібозаготівлі. Вінницька область добре вискочила, а тут жах. Засів я в район, де 53% виконання плану. Все обмолочено, а треба ще здати 16 тисяч тон. Збираємо розкрадене та вивозимо переобмолочене. Відсотки повзуть повільно. Тут зроблено багато помилок. Щоб не потрапити наступного року в подібне становище, проситиму прикріпити мене до району чи групи районів будь-якої області ще в червні – тоді можна відповідати за виконання плану уповноваженим районом. Зі мною 130 осіб, серед них багато відповідальних працівників, але зараз хліб важче взяти з усією великою бригадою, ніж раніше. Вітання. Ю. Коцюбинський. Криве Озеро»¹¹.

Вже весною 1932 р. поступово вимальовувалася система виконання плану хлібозаготівлі. Формальні вказівки вищих партійно-радянських органів СРСР і КП(б)У наголошували головним чином на роз'яснювальній та агітаційно-пропагандистській роботі. Такі вказівки транслиували секретарі райкомів КП(б)У. На засіданні бюро Варвинського райкому партії 1 січня 1932 р. у постанові зазначалося:

«[...] Бюро РПК попереджує уповноважених РПК та керівників села від будь-якого перекручення лінії партії у хлібозаготівлі, не припускаючи голого адміністрування, поголовних обшуків тощо, пам'ятаючи, що основним засобом виконання хлібозаготівлі є масово-політична робота та мобілізація громадськості навколо хлібозаготівлі, ведучи рішучий наступ на кулака та його прибічників, заставивши кулацько-заможню верхівку протягом 24 годин виконати свої завдання, котрі не виконані, та в процесі хлібозаготівлі виявляти таких, доводячи їм тверді завдання й протягом 24 годин після доведення стягувати[...]»¹².

¹⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 223.

¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 124, арк. 67.

¹² Держархів Чернігівської обл., ф. П-793, оп. 1, спр. 216, арк. 2.

У постанові вже закладене протиріччя – на тлі «масової роботи» тверді завдання із «куркульсько-заможної верхівки» пропонувалося стягувати упродовж 24 год. Сам термін «стягувати» вже означав дозвіл на використання насильства.

Репресивні заходи пропонувалося лише до «злісних нездатчиків із числа куркулів та одноосібників». Водночас жорсткі накази, покладення «особистої відповідальності за виконання плану» на партійно-радянських керівників обласного й районного рівня, погрози щодо організаційних висновків у випадку невиконання хлібозаготівлі, обвинувачення в «опортунізмі»¹³ призводила до насильницьких дій уповноважених різного рівня щодо українських селян. У листі до Й. Сталіна член партії із Жмеринки А. Банівський (очевидно, був одним із уповноважених) докладно описав механізм виконання хлібозаготівлі. Він зазначив, що голова райвиконкому, секретар райкому КП(б)У, голова партійної контрольної комісії та директор МТС при індивідуальному інструмуванні уповноважених говорили:

«[...] бери де хоч, як хочеш., а план виконай – бери там, де є».

У результаті були конфісковані останні кілограми зерна практично у всіх селянських господарствах¹⁴.

В іншому випадку голова сільради м. Торговиці Бабанського району Вінницької області заявив:

«Я себе винним визнаю, але я міг піти на такі зловживання, бо не мав можливості від них відмовитись, бо мене на ці зловживання спрямовували робітники району»¹⁵.

Деякі уповноважені навесні 1932 р. за «перекручення у справі хлібозаготівлі» отримували партійне покарання. Так, уповноваженого по с. Остапківці Брацлавського району Вінницької області Зуєва члени районної партійної комісії звинуватили у штрафуванні в адміністративному порядку 25 селянсь-

¹³ Див.: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 179–180.

¹⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 153.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 147.

ких господарств за невиконання контрактаційних зобов'язань перед державою, грубе і неетичне поводження із контрактантами. Поведінка уповноваженого, на думку партійних слідчих, спричинила негативні настрої серед «колгоспних і бідняцько-середняцьких мас села». Тому план хлібозаготівлі був виконаний на 85%. Покарання Зуєву було на диво легким – сувора догана і зобов'язання виправити «викривлення по парт[ійній] лінії». До відвертого зловживання владою були причетні і члени сільради, оскільки було запропоновано стосовно них також «вжити відповідних заходів»¹⁶.

Подібні покарання свідчать, що знущання над селянами були дозволені у першій половині 1932 р. до певної міри. Але навіть за умови невеликого розголосу покарання не було суворим і не призводило до відсторонення від виконання обов'язків уповноваженого.

Іноді факти масового побиття чи навіть вбивства спричиняли великий розголос, і місцеві керівники були змушені карати уповноважених. Зокрема у с. Булаховка Павлоградського району Дніпропетровської області уповноваженим райвиконкому Оженком та секретарем партійного осередку Діденком був побитий колгоспник Жаворонко. Він брав участь у «волинці», що була спровокована діями уповноваженого та сільської адміністрації. Понад 600 селян протестували проти вилучення без їхньої згоди 862 ц зерна із колгоспної комори і вимагали роздати вирощений ними хліб. Жаворонка, який під час «волинки» «пригрозив» секретарю партійного осередку, доставили до приміщення партійного осередку. У присутності інспектора районної міліції Мокієнка він був побитий Діденком і Оженком.

Оскільки був зафіксований факт «волинки», відбулося розслідування причин її виникнення. Під час його були виявлені факти катування і побиття колгоспника. Для заспокоєння селянської громади винуватці були засуджені¹⁷.

Ситуація кардинально змінилася у другій половині 1932 р., коли почали виконувати нав'язаний республіці хлібозаготі-

¹⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – С. 444.

¹⁷ Там само. – С. 458–460.

вельний план у 356 млн пудів. Окремі представники партійно-радянського апарату районного рівня, голови колгоспів та сільрад активно протестували проти нереального плану хлібозаготівлі. Протести набували різних форм – від відмови спущеного обласним і районним керівництвом розверстаного плану хлібозаготівлі до відкритого спротиву через «волинки», протести, повстання, терористичні акти стосовно партійно-радянського апарату та ін. Подібних документів чимало опубліковано у науково-документальних збірниках, ще більше виявлено у державних архівах областей¹⁸.

Зрозумівши, що частина місцевого партійно-радянського апарату почала чинити спротив, вище політичне керівництво СРСР та УСРР ініціювало у серпні 1932 р. відрядження 2347 партійних працівників у порядку партійного набору для роботи у сільській місцевості строком не менше 2 років¹⁹. Зважаючи на кількість існуючих районів, у середньому на кожен район припадало 4–6 партійних посланців. Але практика «відрядження на тимчасову роботу на село» існувала упродовж наступних місяців і навіть років, тобто проходила поступова зміна або перетасування низового партійно-радянського апарату.

На перший погляд, вони не повинні були відіграти таку значну роль у хлібозаготівлі. Але такі призначення треба розглядати у контексті зайняття ними ключових посад, що частково руйнувало сформовані патрон-клієнтські стосунки на сільському – районному рівні. Водночас, вони активно співробітничали із уповноваженими, надісланими із зросійщених міст теж у порядку партійного набору. Таким чином, упродовж другої половини 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників

¹⁸ Див. зокрема: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: док. і мат. / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 243-246, 258-259, 261-263, 274-276, 312 та ін.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 8, 27.

та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

У критичні моменти хлібозаготівлі уповноважені виконували функцію також контролера-наглядача за керівництвом району. Про це свідчить хоча б рішення бюро Одеського обкому партії від 1 грудня 1932 р. У ньому зазначалося:

«Зобов'язати тов. Погребного (уповноваженого за М.- Одеським районом) та тов. Лаврецького (уповноваженого по Первомайському району) – повідомити негайно обкому [...], чи забезпечує нинішнє керівництво у цих районах виконання плану хлібозаготівлі»²⁰.

Згідно цього рішення, чимало партійних посадовців районного рівня отримали суворі догани та попередження через невиконання хлібозаготівлі. Із Карл-Либкнехтського району був відкликаний уповноважений ЦК КП(б)У Ігнатюк. На думку членів бюро Одеського обкому, він не справився із «завданнями по хлібозаготівлі». Про причину його відкликання бюро ухвалило повідомити ЦК КП(б)У²¹. Для Ігнатюка це означало загалом завершення партійної кар'єри.

Переважна більшість уповноважених намагалися виправдати «довір'я партії» і починали застосовувати різноманітні методи насильства стосовно українських селян. Психологічно вони були до цього готові. Цьому сприяла їхня попередня партійно-радянська робота (здатність безумовно виконувати всі рішення партії, прояви політичної лояльності, сподівання на майбутній кар'єрний зріст тощо). Свій вплив здійснювала також агітаційно-пропагандистська система, що переконувала у ворожості українських селян пролетаріату, їхній дрібнобуржуазній сутності, небажанні допомагати розбудовувати соціалістичну, інтернаціональну державу тощо. Теза щодо ворожості українських селян визначала їхню поведінку під час проведення хлібозаготівлі.

На момент готовності до насилля звернув увагу С. Дровозюк, який зазначив, що при дослідженні діяльності районного,

²⁰ Державний архів Одеської обл., ф. П-11, оп. 1, спр. 141, арк. 31–36.

²¹ Там само.

сільського апарату, активістів і уповноважених важливо вивчати не лише

«[...] конкретні дії і вчинки, а й висловлювання, які відображали психологічну готовність до антигуманних, жорстоких вчинків»²².

У державних архівах зберігається чимало документів, які свідчать про масове насильство над українськими селянами. Їх значна кількість дозволяє класифікувати типи насильства, що застосовувалися уповноваженими:

- побиття були найбільш поширеним методом насильства стосовно українських селян. Уповноважені райкому Токарів і Дозорцев у с. Кашлани Іллінецького району упродовж весни 1932 р. постійно били селян-одноосібників, вимагаючи зда-ти збіжжя. Побиття також супроводжувалися знущаннями і катуваннями:

«Мурмулову Гапку били до півсмерти, після чого обливали її водою та запитували: “Чи серце б’ється?”. Після того командували: “Смирно”, “Йди”, “Повернись” і так цілу добу. Вовку Роману насипали в рот тютюну і заливали водою»²³;

- катуючи українських селян, уповноважені намагалися не лише змусити їх віддати останнє збіжжя. Очманілі від безкарності і переповнені жагою «участі у великій справі побудови світлого майбутнього», вони намагалися підкорити українських селян, поселити у їхніх душах страх «перед владою». Надзвичайні повноваження активували у деяких уповноважених приховані психологічні схильності, зокрема до садизму. У с. Гатки, згідно інформації завідувача секретною частиною Вінницького обкому партії Щеткіна, уповноважений райкому партії спільно із головою колгоспу і завідувачем поштового відділення та іншими членами бригади відвели спеціальну кімнату, де ув’язнювали селян. Вона була дуже натоплена і нагадувала лазню. Після декількох годин перебування ув’язненого переводили до холодного і мокрого погребу, де не

²² Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). – С. 69.

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 69. арк. 172.

було навіть соломи для підстилки. Серед в'язнів цієї кімнати і погребу були також жінки²⁴;

- конфіскація майна позбавляла останньої можливості вижити під час голодування. Процедура вилучення майна майже завжди супроводжувалася побиттям та знущанням. У колгоспників Романа Мельничука і Захарія Кравчука було забрано майно за «несвоєчасне очищення насіння». Також представники сільської адміністрації їх побили. Селяни пішли скаржитися районному керівництву. Їх догнали, знову побили, роздягли і по снігу притягнули до сільради²⁵;
- незаконні арешти стали методом залякування селян. Вони були двох типів: перший – арештований селянин чи його родина ув'язнювалася до спеціально пристосованого холодно-го приміщення, другий – направлення арештованих селян до найближчого відділку міліції. У цьому випадку уповноважений повинен був домовитися із начальником районної міліції чи дільничним міліціонером. Зважаючи на надзвичайні повноваження, уповноваженому це було зробити неважко. До того ж керівники міліції отримали вказівки із наркомату внутрішніх справ республіки всіляко сприяти уповноваженим у проведенні хлібозаготівлі. Так, у доповідній записці заступника начальника Вінницького облвідділу ГПУ УСРР П. Рахліса від 4 липня 1932 р. зазначалося, що у с. Голубинці Деражнянського району уповноважений Бевз і голова сільради Мартинюк проводили щоденні арешти селян, вимагаючи від них збіжжя і насіння. В Уланівському районі уповноважені райкому партії масово арештовували селян за відмову від посіву (через відсутність насіння), складали акти і направляли до міліції із запискою:

«Відправляю громадянина [такого-то], який відмовляється від посіву. Прошу такого-то потримати у себе»²⁶;

- несанкціоноване виселення із власного господарства. Як приклад варто описати родину 75-річного Якіма Макаручука,

²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5. арк. 11–12.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 10. арк. 151.

якого разом із дружиною ранньою весною 1932 р. було вигнано із хати. Вони поселилися у курнику. Однак бригада прийшла і зруйнувала курник. Спроба продовжити проживання у погребі теж була невдалою – його теж зруйнували. Сусіди боялись репресій, не пускали сімейну пару до хати. Вони ночували на вулиці під час морозів. Невдовзі дружина Я. Макарчука померла;

- штрафування селян за відсутність насіння, невиконання плану хлібозаготівлі, запланованих сільськогосподарських робіт через голодування. Так, уповноважений Старо-Костянтинівського райкому партії, він одночасно виконував обов'язки секретаря партійного осередку с. Іршики, Адаменко запровадив цілу систему штрафів, що розорювала селянські господарства. Він заявив селянам:

«Оскільки закон забороняє сільраді штрафувати понад 10 руб., ми будемо штрафувати вас по три рази на день. Ви їсте вранці, в обід, увечері і будете платити вранці, в обід й увечері по 10 руб.».

Селяни отримували штрафи не лише за якісь дії, але навіть за висловлювання. Селянин Семен Денисюк, який виконав план хлібозаготівлі, був оштрафований чотири рази за день через відповідь бригадиру колгоспу:

«У мене немає насіння для засіву».

С. Денисюк тричі заплатив по 10 руб. Коли гроші закінчилися, то уповноважений забрав у нього понад 2 пуди борошна. У селян у якості штрафів забирали речі (чоботи, свитки, кожухи і т. д.), які потім або розподілялися серед сільського та районного партійно-радянського активу, або розпродавалися «із-під поли»²⁷. Інший уповноважений із с. Вердер Дмитрівського району Чернігівської області писав 7 березня 1932 р., що був змушений застосувати штрафи для того, щоб змусити селян «очистити (знайти або відкопати) зерно». Він був упевнений, що насіння є, лише селяни не хочуть його доставити на «зло радянській владі». Але він визнав, що «здвигів не видно» і вони змушенні будуть повторити штрафування

²⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5, арк. 11–12.

селян²⁸. Типовим було запровадження штрафів за невиконання хлібозаготівлі. У грудні 1932 р. президія Шуринської сільради Миколаївського району ухвалила рішення оштрафувати п'ятьох селян, які не виконали хлібозаготівлі. Так, Захарія Заворотнюка ухвалили оштрафувати

«15-місячною нормою м'ясозаготівлі та окремо оштрафувати в 1000 карбованців за злісне невиконання планів хлібозаготівлі»,

Петра Дровозюка –

«за невиконання плану хлібозаготівлі оштрафувати 15-місячною нормою м'ясозаготівлі та стягнути всю заборгованість».

В інших селян, окрім штрафу, відібрали садибу і запропонували відкрити кримінальні справи²⁹;

- направлення на постій до селянського господарства. У с. Кашалани Іллінецького району уповноважений поставив на постій до 240 «одноосібних бідняцько-середняцьких» хат від 5–15 постояльців на господарство. Останнім наказали:

«Забирати та споживати все, що є в хаті, спати, де завгодно».

Наказ виконали. Все, що знаходили з їжі, поїдали. Позабирали всяке зерно, незважаючи на благання не брати. У Махоринського Мусія день і ніч варили, пекли та поїдали. У безпритульної батрачки, старої жінки 72 років, яка збрала по ланах по колосочку 48 кг пшениці, за санкцією кандидата партії Пиндика Юхима це зерно забрали і змололи. Так само забрано 16 кг останнього жита у колгоспниці Токарчук Югени. Кандидат партії Бик Никифор із помсти у біднячки Вовк Наталки забив останні 2 курки і дав їх постояльцям варити, говорячи:

«І вам так будемо робити, як не будете йти до колгоспу».

Після того, як все поїли та позабирали із хат, в деяких зруйнували печі та лежанки. Унаслідок таких дій 240 селянських господарств (понад 1200 осіб) залишилися без продовольства і змушені були харчуватися сурогатами³⁰;

²⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-46, оп. 1, спр. 118, арк. 60.

²⁹ Державний архів Миколаївської обл., ф. Р-8, оп. 1, спр. 331, арк. 2.

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 69, арк. 172.

- знуцання над особистістю також були типовими методами діяльності уповноважених. Іноді вони супроводжувалися діями із ознаками карнавальності. Уповноважений по с. Мачуха Брацлавського району Вінницької області Шефир викликав осіб, які не виконали план хлібозаготівлі, прикріплював до їхньої голови лист паперу із написом:

«Я злодій, вкрав у держави хліб, я – ворог Радянської влади».

Він змушував їх ходити у цьому вигляді по селу. За процесією бігли школярі і із свистом, вигуками жбурляли каміння, бруд тощо³¹. В іншому випадку уповноважений райкому партії по с. Козинці Тростянецького району Іванов вручав «нездатчикам рогожні прапори», які змушував привселюдно караулити упродовж кількох днів. У с. Марксово Брацлавського району уповноважений Слабкий змусив 87-річну селянку Лісовик танцювати «в присядку», піднімати до верху руки, хреститися³². Іноді деякі креативні уповноважені запроваджували «прапори ганьби» для буксирних бригад. Зокрема, партійна комісія, заслухавши звіт уповноваженого райкому партії по с. Припутні Прилуцького району Чернігівської області, зазначила:

«Прапор “ганьби”, що був встановлений тов. Буряком для бригади, яка найгірше працюватиме по хлібозаготівлі, комісія вважає за правильний захід у всій системі масово-політичної роботи навколо хлібозаготівлі. Але після вручення цього прапора на засіданні сільради бригаді третьої сотні, завдяки невірному настановленню з боку тт. Буряка та Бичка, цього прапора було невірною використано, а саме: а) носіння по хатах, б) вимазування дьогтем, в) ставлення рядом з іконами»³³.

У даному випадку нарузі піддавалися не лише беззахисні селяни, а й маргіналізовані члени «буксирних бригад». Ймовірно, уповноважений Буряк намагався максимально посилити конфлікт між селянами і «буксирниками», які безжалісно будуть вилучати всі залишки продовольства, аби знову не потрапити під знуцання і насмішки;

³¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 153.

³² Там само, спр. 74, арк. 1-2.

³³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-293, оп. 1, спр. 304, арк. 14-16.

- наруга уповноважених над священнослужителями вагомо впливала на ставлення не лише до згаданих представників, а й загалом до партійно-радянського апарату. У с. Феліксівка Липовецького району у квітні 1932 р. уповноважений райкомун КП(б)У і голова сільради арештували місцевого священика під час богослужіння. Обурені селяни були готові до масового повстання³⁴;
- сексуальне насильство, наруга над жіночим тілом не була притаманна українській традиції. Однак у доповідних записках зафіксовані численні факти наруги над жінками. Вже згаданий уповноважений Слабкий у січні 1933 р. викликав групу жінок із родин, які не виконали хлібозаготівлю, наказав їх роздягнути і закрити їх до «холодної кімнати»³⁵. Часто уповноважені і представники сільської адміністрації примушували жінок та дівчат до статевих зносин. При відсутності «взаємності» вони пригрожували розорити або розкуркулити селянське господарство. Так сталося із родиною Харитона Федорчука із с. Іршики Вінницької області³⁶.

Таким чином, упродовж 1932 р. був вироблений алгоритм різкого збільшення кількості уповноважених для виконання хлібозаготівельного плану. У порівнянні із минулими роками, окрім партійно-радянських працівників, на хлібозаготівлі направлялися політично лояльні комсомольці, студенти, робітники із великих підприємств зросійщених міст. Вони представляли собою покоління, яке вже було відірване від сільської традиції. Чимало уповноважених прибувало із Росії.

Упродовж другої половини 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 154.

³⁵ Там само, спр. 74, арк. 2.

³⁶ Там само, спр. 10, арк. 12–13.

Розпропаговані уповноважені вбачали в українських селянах ворогів, які намагалися зупинити індустріальний розвиток через свою схильність до «дрібнобуржуазного приватновласницького життя». Готові до насильства, для вилучення збіжжя вони активно застосували побиття, катування, арешти, наругу над особистістю, сексуальне насильство, штрафи тощо. Покарання за насильство були рідкісним явищем і його уповноважені боялися менше, ніж звинувачень в «опортунізмі». Останнє призводило до позбавлення партійного квитка і доступу до певного рівня матеріальних благ.

REFERENCES

1. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S., Stasiuk, O, Shapoval, Yu. (Comps.). (2007). *Rozsekrechena pam'iat'. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD*. Kyiv: VD «Stylos». [In Ukrainian].
2. Drovoziuk, S. (2003). Sotsial'no-psykholohichnyj portret sil's'koho «aktyvista» 20–30-kh rr. v ukrains'kij istoriohrafii. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (9), 360–372. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Drovoziuk, S. (2007). Povedinka sil's'kykh aktyvistiv pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrains'koho narodu (1932–1933 rr.). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (34), 67–79. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Khlevnyuk, O., De'vis, R., Kosheleva, L., Ris, E', Rogovaya, L. (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg.* Moskva: ROSSPE'N. [In Russian].
5. Kul'chyts'kyj, S. (Ed.). (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933. Zbirnyk materialiv i dokumentiv*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
6. Lysenko, O. (2013) Sil's'ki aktyvisty Chernihivschyny (kinets' 1920–1930-ti rr.): typolohiia povedinky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2 (40–41), 259–263. [In Ukrainian].
7. Pyrih, R. (Comps.). (1990). *Holod 1932—1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Pyrih, R. (Comps.). (2007). *Holodomor 1932 –1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vydav. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [In Ukrainian].

9. Vasylyev, V. (2014). Politychne kerivnytstvo URSS i SRSR: dynamika vidnosyn tsentr–subtsentr vlady (1917–1938). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Stasiuk Olesya. The phenomenon of «commissioners» in the conditions of Holodomor-Genocide 1932–1933

The aim of the paper was to attempt to analyze the phenomenon of the «commissioner» in the process of the grain procurement plan implementation. This phenomenon led to the seizure of almost all grain from Ukrainian peasants and became one of the Holodomor-Genocide 1932–1933 factors.

Methodology and methods. The author used an anthropological approach to reconstruct the activities of the «commissioners». The problem-chronological method, the analysis of socio-economic phenomena, psychological and historical reconstruction methods were the ground for the study.

Conclusions. In 1932 the authorities developed the algorithm for a sharp increase of the number of the «commissioners» to carry out the grain procurement plan. Compared to previous years, in addition to the Communist Party and Soviet workers, authorities sent politically loyal Komsomol members, students, and workers from large plants in Russified cities to extract grain. They represented the detached from the rural tradition generation. Many «commissioners» came from Russia.

During the second half of 1932, a fundamentally new layer of leaders was established on the level of villages and districts. Politically loyal local officials, seconded party workers, and «commissioners» formed it. It was the seconded workers and «commissioners» that the highest party-Soviet leadership of the USSR primarily relied on during the procurement of bread.

The well-known due to propaganda «commissioners» perceived the Ukrainian peasants as enemies who tried to stop industrial development because of their commitment to «petty-bourgeois private life». Ready for violence, they actively used beatings, torture, arrests, personal abuse, sexual violence, fines, etc., to seize grain. Punishment for such violence was rare and was not as dangerous as accusations of «opportunism». The latter led to the deprivation of a party ticket and access to a certain level of material goods.

Key words: Holodomor, genocide, commissioner, grain procurement.